

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

BALTISAKSA KIRJAKULTUURI STRUKTUURIST

Ärgituseks erinumbri lugejale

JAAN UNDUSK

1. Varasema balti kirjakultuuri all mõeldakse järgnevalt tänase Eesti ja Läti alal umbes XIX sajandi keskpaigani viljeldud kirjandust. Seda nimetatakse ka baltisaksa kirjakultuuriks, sest mahult ja ideoloogialt juhtivad olid selles saksakeelne kirjavara ja kirjanduselu ning põhiliselt saksa päritolu isikud. Ent oma olemuselt oli see ometi mitmekeelne nähtus, kus saksa keele kõrval kasutati ka sellele ideoloogiliselt allutatud läti ja eesti keelt, mis ei moodustanud veel omaette kirjakultuure. Baltisaksa kirjakultuuri mõiste võib selles mahus olla esiotse eksitav, sest traditsiooniliselt mõistetakse baltisaksa kirjanduse all üksnes Baltimaade saksakeelset kirjasõna. Kultuuritüpoloogiliselt ei ole viimane teguviis piisavalt õigustatud: kuni umbes XIX sajandi viimase kolmandikuni ei olnud ei eesti ega läti kirjandusel iseseisvat kirjandusvälja, nad funktsioneerisid kui baltisaksa kirjanduse äärealad, seda nii autorite, žanride kui ka ideoloogiate lõikes. Eestikeelset kirjandust viljelesid saksa-eessti kakskeelsed kirjamehed, ei olnud vist olemas ühtki ainult eesti keeles kirjutavat kirjanikku. Keeled ei märkinud mitte esmajoones rahvuslikke, vaid pigem stilistilisi vahekordi: kõrgstiilne osa oli saksakeelne, madalstiilne osa eesti- ja lätikeelne. Kõik see tähendas tegelikult seda, et kohalik saksa- ja eestikeelne kirjandus toimus põhiliselt ühe ja sellesama kultuurimälu vahendusel, ehkki erinevate funktsionaalsete rõhkudega, ning et ka tänase eesti kirjanduse mälu on oma vanemas kihistuses osalt saksakeelne. Kohaliku saksa mälu – eesti vanema kirjanduse varjatud massi – kaasamine eesti kirjandus-

loo kulgu aitab seletada paljusid kirjutusfakte, mis muidu mõjuvad üksitiste, katkeliste ja kistutena.

Eesti-läti äärealal oli keskusele tagasiulataav mõju. Ka Baltimaade saksa-keelne kirjandus ei jäänud lihtsalt saksa kirjanduse geograafiliseks käepikenduseks väljaspool Saksamaad. Seda tingis poliitiliste ja majanduslike põhjuste kõrval just nimelt asjaolu, et baltisaksa kirjandus pandi vähemalt kuni XIX sajandi keskpaigani paberile mitmes keeles. Sealpeale hakkasid temas tasa-pisi ülekaalu saavutama ükskeelse kultuuri tunnused. Kas haarata baltisaksa kirjakultuuri mõistesse saksa-, läti- ja eestikeelsele lisaks veel ka mõni neljas või viies, näiteks vähene venekeelne kirjanduselu, see jäägu siinkohal lah-tiseks. Järgnevalt tehakse üldistusi põhiliselt saksa- ja eestikeelse kirjasõna põhjal, eeldades, et eesti keele kohta öeldu kehtib põhijoontes ka läti keele kohta.

2. Siiamaani on koostatud eesti kirjanduse, läti kirjanduse ja Baltimaade saksakeelse kirjanduse (ehk kitsamas mõttes baltisaksa kirjanduse) ajalugu-sid üksteisest lahus. Niisiis on lähtealuseks olnud põhiliselt keel, vähemal määral ka autori rahvuslik enesemääratlus (või temale teiste omistatud etni-line identiteet) ja teoste temaatika. Seejuures on keelelis-etnilisest piirangust jäigemalt kinni hoidnud eeskätt Baltikumi saksakeelse kirjanduse käsitelud, kust viiteid muukeelsele kohalikule toodangule peaaegu ei leia, ning saksa-keelsetki kirjandust esindavad vaid „saksa verd” autorid. Väheste „näpuviga-de” seas võib mainida Balti ühis- ja lepituspoliitika ajaja Harry Jannseni – ilmselt ideoloogilistel põhjustel – kaasamise May Redlichi „Baltisaksa kirjan-duse leksikoni” (1989) või Kreutzwaldi äramainimise Karl Kurt Kleini „Välis-saksa kirjandusloos” (1939) – küll ekslikul eeldusel, et tegu on sakslasega –, ja muud vähest. Kummaline põikpäisus avaldub sakslaste üleüldises kaldu-vuses unustada omaenese keskkonnast pärit autorite läti- või eestikeelne loo-ming. Eesti ja läti kirjanduslood on lähenemismurgalt avaramad ning seda mitte esmajoones väiksusest tuleneva kompleksi tõttu. Neis avaldub kohali-ku ajaloo tundmine ja regionaalse kultuuri eripära täpsem tajus, mistõttu ollakse sunnitud tegema mõõndusi kirjanduse puhtkeelekesksele määratluse-le ja nägema ühendusniite kohaliku saksa- ja eestikeelse või siis saksa- ja läti-keelse kirjasõna vahel. Muidugi näeb alluv oma sõltuvust allutajast ikka paremini kui allutaja oma sõltuvust alluvast – mida ta kipub enamasti igno-reerima. Sellest ka eestlaste ja lätlaste initsiatiiv. Siiski on ka eestlasel olnud piinlik tunnistada näiteks seda lihtsat asjaolu, et Kristian Jaak Peterson ja F. R. Faehlmann polnud oma ajas mingid eesti kirjanikud, vaid ehtsad balti-saksa literaadid.

3. Millal ja kuidas avaneb baltisaksa kultuuri seest iseseisev eesti või läti kir-jandusruum? Üheks võtmeküsimuseks kirjanduse täisväärtuslikuks tunnista-misel kujunes XIX sajandi algul „kõrgete” regioonide keeleline hõlvamine, kõrgete žanride (eepose, oodi), kõrgete ainete (ajaloo, metafüüsika) ja kõrgstiil-se kirjutusviisi olemasolu rahvuskeeles. Georg Julius Schultz-Bertrami legen-daarne hüüatus Õpetatud Eesti Seltsis 1839. aastal oli vähem emotsionaalne ja palju kultuuritähsem, kui esiotsa tundub: *Geben wir dem Volke ein Epos und eine Geschichte und alles ist gewonnen!* („Andkem rahvale eepos ja aja-lugu ja kõik on võidetud!”). Just õhus hõljuvate kõrgete mõtete ajel asus Kris-

tian Jaak juba koolipoisina tööle oma eestikeelsete Pindarose stiilis oodide kallal, nii nagu olid enne teda oma rahvuskirjandust püüdnud kõrgemaks „pindariseerida” ka Pierre de Ronsard ja Johann Wolfgang Goethe. Me ei tea täpselt, kelle isiklik hirm või nõutus olid süüdi Petersoni oodide ilmumata jäämises (kas toriseja O. W. Masing, kena J. H. Rosenplänter või keegi kolmas?), kuid üldisemas plaanis võib väita, et baltisaksa kirjakultuur ei aktsepteerinud veel aastal 1818 sõltumatut eestikeelset kõrgkirjandust. Petersoni kummaliste oodide mahavaikimine oli kindel märk sellest, et eesti keelt ja selles kirjutatut taheti säilitada baltisaksa kultuuri perifeeriana.

Pimeda Indrikisega (Neredzīgais Indriķis, 1783–1828) läks Balti kubermangude läti keelepoolel teisiti. Nagu **Thomas Taterka** oma artiklis näitab, pakendati andekas ja pime pärisorjast laulja aastal 1806 üsna osavalt baltisaksa kirjakultuurile vastuvõetavasse luterlikku kesta ning saadeti rahvusvahelise avalikkuse ette kui esimene läti luuletaja. Peterson pidi oma „esimese luuletaja” aunime Gustav Suitsu suust veel sada aastat ootama, sest tema riimata, pikalauselised ja lühirealised, siirdeid ja katkestusi täis värsid ei mahtunud kuidagimoodi läbi baltisaksa poeesia kurna. Ehkki läti „esimene luuletaja” jõudis avalikkuse ette niisiis juba 1806. ja eesti oma alles 1905. aastal, ei märgi see lätlaste edumaad oma rahvusliku kirjaruumi avamisel. Indrikis jäi osaks baltisaksa lätikeelsest kultuurist – nii, nagu ka ainult saksa-keelsete uurimustega endale oma eluajal nime teinud Kristian Jaak, kelle hüpet üle okastraadi ei jäädvustanud keegi.

F. R. Faehlmann valis märksa kavalama tee eesti kõrgkirjanduse soetamiseks baltisaksa ruumi, järgides James Macphersoni nn Ossiani lauludega 1760. aastail leiutatud teguviisi: ta serveeris oma saksakeelseid müüdi jäljendusi eesti rahvaluule tõlgetena. Ja kui Petersonil polnud eestikeelsete oodide ja karjaselauludega vähimatki edu, siis saksakeelsena võttis baltisaksa publik eesti kirjanduse tänumeeles ja lausa ovatsioonidega vastu, leides sellest ka uut loomingulist inspiratsiooni (vt **Liina Lukase** artiklit). Faehlmanni saavutatu oli hiilgav kompromiss, sest ühelt poolt suutis ta justkui tõestada eesti kõrgkirjanduse põhimõttelise võimalikkuse (olgu või minevikus, olgu või hääbuvana!): hoolimata sellestki, et ta väitis end vahendavat rahvaluulet, mille märke me mõningate motiivide ja kas või jämekoomiliste piruettide tasemel usume hoomavat, oli muistendite kujunduslikus küljes ehtsa sõnakunsti maiku ning mõne teema käsitletu (Koidu ja Hämariku armastus, keele maagiline loovus Hamanni ja Herderi unistuste kiiluvees) üsnagi tuntavalt elitaarne. Teisalt sai oma tahtmise baltisaksa kultuuri triviaalsüsteem, sest kirjanduse kõrgemad stilistilised registrid, olgu või eesti ainese töötlemisel, jäid Balti ruumis nüüd ikka kõlama saksa keeles. Sedasama kultuurikompromissi teenisid kokkuvõttes ka ehedast eesti rahvaluulest pärit motiivide saksakeelsed ümberluulendused, mis pidid kaasa tooma talupojavaimu poetilise sublimatsiooni (õilistumise) kultuurkeeles. Nii materjal (eesti) kui ka töötlus (saksa) olid nüüd kodumaised ja kokkulepe baltisaksa poolt vaadates saavutatud. Kohaliku rahvaluule assimileerimist baltisaksa kirjandusteadvusse peeti alates XIX sajandi algupoolelt igatahes vajalikuks. Veel Arthur Behrsingi koostatud „Balti kirjandusloo põhijooned” (1928) hakkab pihta ülevaatega eesti rahvaluulest, mida tembitakse tublisti germaani viikingivaimuga. Selliste suunavõttudega sobis hästi kokku ka germaniseerimismõtte olemuselt valgustuslik taust, kus lähtuti sellest, et kultuurkeelesse vajadusi suutis Balti-

kumis rahuldada üksnes saksa keel ja järelikut oli iga saksastunud eestlane või lätlane samm edasi kogu maa haridustaseme tõstmisel.

Tegelikult läks ka F. R. Kreutzwald algul Faehlmanni rajatud teed, alustades näiteks oma ennemuistsete juttude avaldamist kõigepealt saksa keeles. Ning ärgem unustagem, et veel „Kalevipoja” esmatrükk (1857–1861) oli eesti-saksa kakskeelne. Kuid eepos kui kirjanduslike žanride hierarhia tipp oli ometi sedavõrd markantne saavutus, et ei terav vormiline kriitika ega õigus-tatud vihjed sellele, nagu oleks tegu „ümberkirjutusega”, mille originaali pole eales olemaski olnud (mis asetab eepose meie jaoks ootamatult kaunisse post-modernistlikku konteksti), suutnud alla suruda Kreutzwaldi lugulaulu üha võimust võtvat mõju eestikeelse kirjakultuuri iseseisvumisele. Kui Faehlmanni müüdid seedis baltisaksa kirjakultuur kenasti ära ja kasutas neid isegi oma liberaalsete hoiakute esitlemisel, siis eepos ei mahtunud ju enam ühe kirjakultuuri perifeeriasse! Ta hakkas nõudma omaruumi. Peale selle genereeris „Kalevipoja” tekst lausungeid, mille tähtsus üldises sotsiaalses praktikas osutus märksa suuremaks kui kirjanduses, mida see praktika tagasiside korras toetas. Niisiis, kui tahetakse näha kvalitatiivseid hüppeid hegelliku dialektika vaimus, siis üks neist võiks paigutada Faehlmanni müütide ja Kreutzwaldi eepose vahele: see oli hüpe tunnustuse saanud perifeeriast millegi veel tundmatu keskmesse. Ent meid huvitab see, mis toimus enne hüpset.

4. Varasemat balti ehk baltisaksa kirjakultuuri uurides võiks ühe võimaluse-na rakendada diskursipõhist vaatlust. Mõõnan, et mõiste *diskurs* (eelistan seda *diskursusele*) ei kõla just kaunilt ja on juba pisut argikeelseks kulunud. Olgu ta siinkohal keele säästlikkuse mõttes sirmterminina siiski tarvitusele võetud. Diskursi all mõistan Michel Foucault’ eeskujul teatava ajajärgu suuri temaatilisi kõnelemisvaldkondi (rääkimisalasid, lausungite rühmi), mida ise-loomustavad milleski omavahel seostuvad arutlusstrateegiad ja sõnastusreeg-lid. Sääraste diskursiivsete formatsioonide või diskursivoogude moodustamist kontrollib kogu ühiskondlik struktuur, neid produtseerides, selekteerides, organiseerides, kanaliseerides: selle alusel kujunevadki diskursi subjektid (see, kes kõneleb), diskursi objektid (millest peetakse vajalikuks/õigeaks kõnel-da), diskursi strateegiad (kuidas peetakse vajalikuks kõnelda) jne – kogu dis-kursiivne praktika.

Näiteks võib baltisaksa kirjakultuuris eristada ajaloodiskurssi, aga ka kitsamalt ristisõdade diskurssi. Henriku Liivimaa kroonika jutustab Balti-maade alusnarratiivi, mille juhtmotiiviks on päriselanike, suuresti just eest-laste paganliku kangekaelsuse murdmine jumaliku ettehoolduse tähe all. Kui baltisaksa kirjanduse saksakeelses osas kujunes ajaloodiskurss üheks tähtsai-maks või isegi tüvidiskursiks, siis selle eestikeelses osas ta iseseisva kõnele-misvaldkonnana puudus. Seega oli ajaloodiskursi subjekt kohustuslikult sak-sakeelne ja strateegiliselt kontrollis seda saksa kristliku messianismi idee. Millest tulenes keelte diskursiivne lahkulöömine? Ilmselt ei peetud madala-mateks aineteks ja stiilideks ettenähtud eesti keelt baltisaksa ruumis „kõr-ge” ajaloodiskursi vääriliseks. Kui saksa kristlik messianism ajalookirjutuse kandetalana XVIII sajandi lõpul mõne radikaalselt meelestatud publitsisti (eelkõige G. H. Merkeli) mõjul murduma hakkas, lõi see ühtlasi eelduse tõsi-selt võetava eesti- ja lätikeelse ajaloodiskursi tekkeks. Ajaloodiskursi teke on ühtlasi eesti- ja lätikeelse kirjanduse iseseisvumise üks märke.

Teine ja kitsam näide toodagu meditsiinilise diskursi vallast. F. R. Faehlmanni habilitatsioonitööna (professori kutse taotlemiseks) mõeldud saksa-keelne uurimus „Verise kõhutõve epideemia Tartus 1846. aasta sügisel” (1848) seletab nakkushaigusi veel miasmi (erilise haigusainese) mõjuga. Haiguste üsna laialivalgud miasmiline seletusviis ei rahuldanud tollal enam õieti kedagi, ent parema puudumisel oli miasmi kui mahuka metafoori kasutamine veel üldine: võis olla nii miasmi poolt (nagu Faehlmann) kui ka vastu, mõlemad arutlusstrateegiad olid lubatud ning mõlemad võis kritiseerida. Mõnikümmend aastat hiljem ja seoses bakterioloogia arenguga oli miasmiline seletusviis meditsiinilisest diskursist juba kõrvaldatud, seda ei peetud enam teaduslikult lubatavaks strateegiaks.

5. Diskursipõhise vaatlusviisi peamiseks õigustuseks võiks olla see, et baltisaksa kirjakuultuuri keskne ala ei olnud mitte ilukirjandus, belletristika, vaid kirjutusvaldkond, mida võiks laias laastus nimetada mõtteproosaks: ajalookirjutus, poliitiline, õiguslik ja majanduslik publitsistika, kultuuri- ja looduslooline, vähemal määral ka filosoofiline esseistika, samuti teadus – tulemuste kogumaht on selles vallas baltisaksa väikest kogukonda arvestades märkimisväärselt suur. Balti elulaad oli valdavalt feodaalne ning selle poliitiline korraldus aristokraatne. See peegeldus ka kirjasõna struktuuris. Uusaja „normaalses” kodanlikus kirjanduses on oma avalikult mainelt ja mõjult esikohal kas ilukirjanduslik proosa või – ühiskondlike pöörangute paiku sageli – luule, mõnikord ka draama, igal juhul kirjanduse üks või teine belletristlik valdkond. Publitsistika, esseistika ja filosoofia kui argipäeva, fiktsiooni ja teaduse vahelised kirjanduslikud sillad seisavad ikka keskmest pisut kõrval. Balti patriarhaalses aadliühiskonnas ei pea see hierarhia paika. Kirjutamine on siin juba iseenesest kodanlik ja seega teisejärguline tegevus. Tekst vastandub teole ning ei ole aristokraatse mehe esmase pühendumise ala. Tema saadab oma tegusid korda reaalses elus, ühiskondlikus tegevuses, poliitikas, majanduses – kas või armastusteenistuses. Neid tegusid kirja panna on juba järgmine ja alam ülesanne, sest tekst vaid kajastab tegu. Kirjanduslikud tekstid pole muud kui tõeliselt toimuva keeleline saade.

Muidugi oli olemas ka esmatähtsa autoritatiivse kaaluga tekste, nagu käsud, korraldused ja seadused, mis olid suunatud vahetult ühiskondlikku ellu ja võrdusid seega otsekui tõeliste tegudega. Aga ühes sellega polnud nad enam mitte tekstuaalse, vaid juba reaalse, füüsilise, „kehalise” maailma osised. Sellises sotsiaalses ümbruses ei maksnud esteetiline eneseteostus just üleliia palju. See on esimene järeldus.

Teine järeldus on see, et kõige väärtuslikumad ja tõsiselt võetavamad tekstid olid selles ümbruses need, mis reaalsele elule kõige lähemal seisid, niiis näiteks ajalooline, majanduslik, loodusteaduslik ja biograafiline publitsistika ning uurimuslik, rakenduslik ja kasvatuslik kirjasõna – mitte mingil juhul aga omast peast väljamõeldud lood. Luules eelistati teoseid, mis tugevdasid kodu- ja kohusetunnet, mehisust ja emalikkust, isiklikku vastutust ühiskonna ees ja avaldasid otsest sotsiaalset toimet. Seega oli kirjanduslike laadide ja žanride süsteem teistmoodi üles ehitatud, kui seda modernne kannon nõuab: raskus lasus mittebelletristlikel allväljadel. Me oleme lugematuid kordi kuulnud, et baltisaksa kirjandus pakub esteetiliselt suhteliselt vähe. Kuid see ei too endaga kaasa surmaotsust, sest pole õige rakendada seda sor-

ti tekstilademes esteetilist mõõdupulka. Esteetika, järsemalt öeldes, kodanlik esteetika oli baltisaksa kultuuris kõrvaline asi.

Teisisõnu – kes tõesti kirjanikuks tahtis saada, see läks ära välismaale, eeskätt Saksamaale. Tartust pärit Gero von Wilpert on tähendanud, et romaane kirjutati peaaesjalikult Baltikumini sisse või Baltikumist välja rännates. Kes siin pikema peatuse tegi, sel kadus millegipärast romaanikirjutamise isu ära.

6. Veidi erandlikult paiknesid sel kirjandusväljal aadlisoost naised. Baltisaksa ruumis on kirjutavatel naistel alati olnud oluline roll. Kokkuvõttes on baltisaksa naised kulutanud ehk isegi rohkem kirjapaberit kui mehed, sest ega provintslikul mõisaproual midagi väga pakilist teha olnud: maja oli teenijaid täis, lapsed olid põhiliselt hoitud ja mõisakorraldus meeste käes. Daamide ülesandeks oli üldise koduhoiu ja emotsionaalse õhustiku kontroll härrastemajas ning näiteks külaliste vastuvõtt, mida peeti sakslastega hõredalt asustatud maal eluolu hädavajalikuks osaks. Kõrgseltskonna daamil jäi siiski suhteliselt palju aega, et lugeda ja kirjutada. Naistel ei keelanud feodaalne aukoodeks oma hinge ja unistusi paberile puistamast, see oligi siinmail ja tollal naiselik tegevus. Suures osas jäi naiste kirjutatu muidugi päevikuisse ja erakirjavahetusse. Ometi kujunes baltisaksa kirjanduses küllalt tugev naisluule traditsioon, mille algust vaatleb oma artiklis **Kairit Kaur**. Kindlasti on see mõjutanud ka eesti väljapaistva naisluule arengut. Ent ka pikemas proosas oli naistel juba XIX sajandi algul algatajaroll. XIX sajandi lõpupoole hakkasid naised üha rohkem proosat kirjutama ning XIX–XX sajandi vahetuseks olid L. Lukase andmeil juba pooled baltisaksa kirjameestest tegelikult naised. Romaane kirjutasid naised sel ajal rohkemgi kui mehed ning see andis ühe kindlamaist kanaleist avalikku sfääri tungimisel.

7. Baltisaksa kirjanduse žanrilise struktuuri analüüsil tuleb muidugi arvestada ka seda, et tegu ei olnud mitte lihtsalt feodaalse, vaid ka koloniaalset, asunduslikku algupära kirjutussüsteemiga. Kahtlemata võimendas see omakorda fiktsionaalse koega kirjutustegevuse (ilukirjanduse) nihkumist perifeeriasse ning identsusloome ja tarbekirjanduslike sihtide esileküündivat mõju. Ilukirjanduse osas võis ju põhimõtteliselt rahulduda ka Saksamaa turult pakutavaga, Balti identsust aga importida ei saanud. Oma pealisülesandest tulenevalt oligi baltisaksa kirjandus koguilmelt suuresti identsuskirjandus. Ühelt poolt tahtis ta igati rõhutada oma vaimset ühtekuuluvust Saksamaa suure kultuuri, saksa keele ja meelega, teisalt aga tõestada ja süvendada oma asunduslikku sõltumatust ning geokultuurilist iseseisvust, oma erilist baltikkust, mis nii Rootsi kui ka eriti Vene riigi koosseisus oli poliitiliselt vajalik. See baltikkuse rõhutamine tugevnes eriti alates 1840. aastatest otsekui vastukaal venestussurvele. Identsuskirjandusele iseloomulik oli ka Balti ajaloo sündmuste ja tegelaste kujutamine, kogu kirjasõna eriliselt pingestatud kiiritamine luterliku moraaliga, poliitiliselt alalhoidlike seisuslike stereotüüpide paljundamine (isalik härra, truu talupoeg), kodukoharomantika ja koduloolisus, ent ka juba mainitud huvi eesti ja läti rahvaluuleainese kirjandusliku töötlemise vastu. Nagu **Pauls Daija** käsitus näitab, läbisid asunduskirjanduse eriotstarbele nõutava menetluse ka need rohked tekstid, mis mugandati läti või eesti keelde Saksamaal populaarsetest teostest.

Ka baltisaksa kirjanik oli suhteline mõiste, õieti üleminekunähtus just kirjakultuuri koloniaalse aluse tõttu. Näiteks ei olnud nii mõnigi valgustaja, kes XVIII–XIX sajandil tõhusalt Baltikumi kirjasõna edendas, mõnikord seejuures ka eesti keele ära õppis ja eesti keeles kirjutas, üldse sündinud Baltikumis (J. M. Hehn, A. W. Hupel, J. W. von Luce). Baltimaades on nii mõnigi tuntud saksa kultuuritegelane viibinud ainult ajutiselt (Paul Fleming, J. G. Herder), aga mõjustanud oma kohaloluga otsustavalt siinse kultuuri käiku. Ühte neist, August von Kotzebued, käsitleb siinses numbris üks tema loomingu paremaid tundjaid **Otto-Heinrich Elias**. Teisalt siirdusid peaaegu kõik Baltikumist pärit võimekamad saksa autorid mingil ajal elama Saksamaale, mistõttu jääb nendegi seotus baltisaksa kirjandusega vaieldavaks. Päritolumaalt väljarändamist soodustas rahaliste suhete pealetung, mis sundis literaate otsima suure Saksa raamatuturu lähedust, samuti venestuslained ning eesti ja läti rahvusluse tõus. Suhteliselt paiksemad olid ilmselt vanade aristokraatlike perekondade tuumad, sest neid sidus maavalodus ja valitsev positsioon rüütelkonnas, aga „ilukirjanikke” oli nende seas vähe.

8. Niisiis on olemas kaks peamist võimalust uurida varasemat baltisaksa kirjandusruumi: kas keskendudes traditsiooniliste kirjanduslugude kombel üksnes vähesele ilukirjanduslikule toodangule või tõmmates vaatlusse ka selle, mida pisut üleolevalt on peetud eri laadi tarbekirjanduseks või vähemalt eriotstarbelise eesmärgiga literatuuriks, mis aga moodustab siinse maa kirjutustegevuse telje. Üksnes ilukirjanduse juurde jäädes tuleb leppida tõsiasjaga, et nii mõnedki balti kirjanduslugudes tähtsuse omandanud varased saksakeelsed tekstid või tekstikogumid on siinse maaga vaid üsna juhuslikus ühenduses. Nn Liivimaa kogumik, mida kirjeldab oma artiklis **Helen Kurss**, on ses suhtes ilmekas näide: tegu on XV sajandi alamsaksakeelse käsikirjaga, põhiliselt Saksa algupära ilukirjanduslike tekstide kompilatsiooniga, mis on õpetlaspruugis sildistatud küll uhkelt Liivimaa nimega, aga mille ärakirjutajast autor oli Liivimaad tõenäoliselt vaid riivamisi väisanud. Teist ja avaramale tekstilademele rajatud teed on eesti ja läti kirjanduslugudes mõneti ka käidud, kuid mitte piisava järjekindlusega.

9. Kui võtta jämeda jaotuskava lähteks eestikeelne ja eesti keele alane saksakeelne kirjasõna umbes kolme aastasaja vältel (aastail 1525–1850), siis võib selles märgata järgmisi suuremaid diskursivooge:

– Religioosne diskurs: Vana ja Uue Testamendi tõlked (vt **Kristiina Rossi** artiklit), nn kodu- ja kirikuraamatud (mis sisaldasid katekismust, evangeeliume ja epistleid, laulu Jeruusalemma ärahävitamisest, lauluraamatut, palveraamatut – umbes 100 000 eksemplariga XVIII sajandi levinuim eesti raamat), eraldi lauluraamatud, katekismused, palveraamatud, jutlused, piibllilood, Augsburgi usutunnistus ning Thomas a Kempise „Käimisest Kristuse järel”.

– Keelediskurs: mitmesugused eesti keele õpetused, sõnastikud ja vestmikud, muud keelealased kirjutised, keeleteaduslikud artiklid ning omaette tähtsa alajaotusena eestikeelsed aabitsad ja lugemikud (vt **Aivar Põldvee** artiklit).

– Haridusdiskurs: populaarteaduslik kirjandus ning õpikud matemaatikast geograafia ja muusikani, „sündinud asjad”, aja- ja loodusloolised palad sarjast „maailm ja mõnda”.

– Õigusdiskurss: mitmesugused seadused ja seadustikud ning nende selektused.

– Olmediskurss (sh majandusdiskurss): arstiabi, looma- ja viljakasvatuse, aianduse, toitumise (sh kokaraamatud), karskuse, lastekasvatuse, tuleohutuse ja vetelpääste, üldise säästliku elu alased küsimused jm.

– Ajaviitediskurss, mis teiseneb tasapisi esteetiliseks diskursiks ehk ilukirjanduseks: kogu tõlgitud, mugandatud ja algupärane jutukirjandus ning luule.

Siia juurde tuleb muidugi kohustuslikus korras lisada, et diskursside vahel pole mingeid ületamatuid tõkkeid ning et ühte ja sama teksti võib vaadelda mitme diskursi esindajana – tollase kirjakultuuri laad isegi soosib sellist vaatlust. Enamasti saab siin juhinduda küll tekstide ajaloolisest retseptioonist.

10. Neis diskursivoogudes võib täheldada teatud seaduspärasusi.

– Üheselt valdav on religioosne diskurss (ligi 800 eraldi trükist, umbes 2/3 koguarvust), mis on imbinud ka kõigisse teistesse diskursiliikidesse, olles algsest suunda andev keelediskurss ja ajaviitelises/esteetilises diskursis, mõjutades õigus-, olme- ja haridusdiskurssi. Tema suhteline osakaal väheneb pärast 1802.–1804. aasta talurahvaseadusi, ent kosub mõne aja pärast taas.

– Religioosse diskursi üldhõlmavus hägustab diskurssidevahelisi piire ja sarnastab kõiki diskursiliike omavahel palju enam, kui see arenenud kodanlikus kirjanduskultuuris oleks vastuvõetav: keel on esmajoones piibli- ja kirikukeel ning vagadusmoraali vahend, aabits on ühtlasi katekismus, kirjapandud laul on eeskätt kirikulaul, kirjapandud jutt on eeskätt kristlik mõistujutt jne. Diskursiliike võib vaadeldaval perioodil kirjeldada neile religioosse diskursi poolt avaldatava mõju järkjärgulise vähenemise kaudu.

– Eestikeelses kirjavaras võib religioosse kõrval – jäike piire tõmbamata – eristada keele-, ajaviitelis-esteetilist, õigus-, olme- ja haridusdiskurssi. Viimased viis võib kokku võtta ka ilmalike diskursiliikide ühisnimetaja alla, vastandades nad religiooslele diskursile, mis – nagu öeldud – nende kõigi iseseisvust ometi tugevasti kõigutab.

– Ilmalikke diskursse võib XIX sajandi algul domineeriva ilmaliku väljaandetuubi järgi nimetada tinglikult ka kalendridiskursiks. Kirjakultuuri ajaloos seisukohalt oli kalendri tähtsaim osa kalendrilisa, milles ühe väljaande piires kajastusid – kas või minimaalmahus – kõik ilmalikud diskursiliigid, v.a keelediskurss (mis oli küll esindatud keele enda kui suhtlusvahendiga). Iseseisvat religioosset diskurssi püüdis hilisem kalender üldiselt vältida, ehkki piiblilood olid XVIII sajandil tema püsiv koostisosa. Samal ajal oli kalendri teemavaldkond isegi mõneti laiem, kui seda kajastasid iseseisvad ilmalikud diskursiliigid.

– Varases eestikeelses diskursikogumis puuduvad sellised Baltikumi saksakeelsele kirjavarale iseloomulikud liigid nagu ajaloodiskurss või etnoloogilis-geograafiline diskurss. Kalendridiskursis tehakse juttu küll nii ajaloost kui ka geograafiast, kuid see paigutub pigem üldisesse haridusdiskurssi, s.t ei suuda luua iseseisvat diskursiala. Eestikeelsesse haridus- ja olmediskurssi pressitigi fragmentaarselt kokku nii-öelda kõigi teaduste alged, need suured kõnelemisvaldkonnad (meditsiin, loodus jne), mis kõrgemas saksakeelses tekstikihis hargnesid iseseisvateks „lausungiriikideks”.

– Eesti- ja saksakeelsete diskursikogumite võrdlemisel tulebki silmas pidada mängu eri stiilitasemetega, mis täidab selgeid ideoloogilisi ülesandeid. Saksakeelse diskursi üldsuund on kõrgstiilsusse (sh kõrgteaduslik keelekasutus), eestikeelset püütakse piirata madal- ja keskstiilsusega. See ei tähenda, et eesti- ja saksakeelsetel diskursil puuduks stilistiline ühisosa. Nii oli näiteks tubli osa religioosset diskursi kahes keeles stilistiliselt paralleelne. Kahte keelt ühendas ka keelediskurss, mis keskendus suuresti eesti keelele. Eestikeelse ajaviitediskursi vastuvõtul osales sakslaskonnast publik ilmselt rohkem, kui tagantjärele arvatud.

– Tolleaegse kultuuri kõrge suulisuse aste Baltimail jätab kirjalikult kajastamata valdava osa esteetilisest diskursi (eeskätt rahvaluulet), osa õigusdiskursi (suulisi kokkuleppeid) ja religioosset diskursi (jutlusi kui sageli kirjapandud, aga algselt lugejate žanri) jne. Siia alla kuuluvad ka osaliselt või täielikult eestikeelsed teatrietendused XVIII–XIX sajandi vahetusel. Suulisuse kõrge osakaal ei pea paika üksnes eesti ja läti keele kasutussfääridest kõneldes. Suulise jutustamise traditsioon oli ka üks baltisaksa kõrgkihi elulaadi kindlaid tunnuseid. Lugusid jutustati üksteisele usaldusisikute kitsastes ringides ega tuntud mingit tarvet neid trükki toimetada ning seeläbi laiemat avalikku tähelepanu pälvida. Pigem kaldus hoiak olema vastupidine: väljamõeldud või tõestisündinud lugudega endale „valimata” publiku seas kuulsust võita ei olnud härrasmehe viis. Selleks polnud ka mingit vajadust. Kirjanduslik sfäär, nagu öeldud, oli aadlimehe vaatevinklist eksistentsiaalselt tühine – pigem ajaviite, meelelahutuse, mitte eneseteostuse ala.

– Piiri vanema eestikeelse kirjavara käsitlemiseks võiks tõmmata umbes 1830.–1840. aastate vahetusele, sest just sealtpeale näib avarduvat kirjalik esteetiline diskurss. Pisendavalt haleduskirjanduseks nimetatud nn Jenovevalood ja nende hõimlased on oma parimas osas sünteesisjõulised tekstid, mis toovad sisse naistematika, avameelsema seksuaalsuse ja vägivalda kujutuse, inimlikust kehast lähtuva elutunnetuse, unenäod kui reaalsuse metateksti. Lugemislauale siginevad õpetlikud robinsonaadid, mis suudavad siiski anda kerge vihje adamistliku, ühiskondlikest pitsitustest vaba inimese võimalikkusele. Eestikeelse kirjanduse autorid on edaspidi valdavalt eestlased. Sellest ajast peale muutub kiiresti teaduslikumaks ka baltilik keelediskurss, hakkavad ilmuma Õpetatud Eesti Seltsi toimetised, F. J. Wiedemanni, F. R. Faehlmanni, E. Ahrensi keelealased teosed. See kõik rajab aluse baltisaksa kirjakuultuuri lagunemisele ning eesti ja läti kirjanduse aeglasele väljumisele sellest hierarhilise ülesehitusega multilingvistilisest kooslusest. Ühtlasi tähendab see aga seda, et baltisaksa kirjandus kitsamas mõttes (Baltimaade saksakeelne kirjasõna) leiab oma eluõigustuse üha enam saksa kirjandusena.

11. Eelnevas tehti juba põgusaid vihjeid saksa- ja eestikeelse tekstikihistuse erinevustele ühes diskursivoos ning eesti keele esindatusele või esindamatusele erinevates diskurssides. Põhjalikumad võrdlused tuleksid kõne alla, kui käia diskursivoogudena läbi ka kohalik saksakeelne kirjandus. See on muidugi palju mahukam töö, mille ettevalmistuseks on ka vähem ära tehtud. Oluks, et komplitseerib juba eespool mainitud asjaolu, et elati rööbiti nii Saksa- kui ka Baltikumi kultuuriteadvuses ning tarbiti mõlema piirkonna kultuuriprodukte. Siiski annab öeldule veel üht-teist lisada. Näiteks puudub ülal esitatud skeemis eestikeelne laste- ja noorsoodiskurss, mille saksakeelset

ladet märgistab ühena esimestest **Ulrike Plath**. Varasemas eestikeelses tekstikihis ei eristu see omaette alana juba lihtsalt seetõttu, et märkimisväärset osa eestikeelsest lugejaskonnast käsitletigi suure lapsena, lihtsameelse, lapsiku lugejana, kellele läheneti patriarhaalse ranguse ja ettehooldusega. Talupojakultuuri terviklikkust tajumata – või seda ignoreerides – astusid literaadid kõiketeadvate isadena otsekui alaealiste ette, mis talupojale jättis tihti mulje õpetatud rumaluse pealetungist. Võib arvata, et pastoritekirjanduse kujuteldavat lapsemeelset lugejat tegelikkuses enamasti ei leidunud. See oli kirjandus, mida iseloomustas intellektuaalselt alahinnatud adressaat, kindlasti ka teadlik ideoloogiline tendents, mille siht oli nn estofiilne aju-loputus, kuulekama maarahva kasvatamine. Alahinnatud fiktiivne adressaat algusaegade eesti jutukirjanduses, mis ennast julgelt taastootis ja vaid aeglaselt modifitseerus, mõjutas kogu järgnevat kirjandusprotsessi ja aeglustas täisealise eestikeelse kirjakultuuri teket.

12. Käesoleva „Baltisaksa kirjakultuuri” erinumbri temaatilist haaret pidid avardama veel mõned uurimused, mis mahulistel põhjustel siiski välja jäid ja ilmuvad edaspidi. Need on Maris Valtini ja Kristi Viidingu „Florilegium Eestimaa humanistlikus kirjakultuuris. Nicolaus von Hövelni *Proverbia quaedam et sententiae*”, Kristi Metste „Marie Bruiningk – Faehlmanni intiimne sõbranna?” ning Jaan Unduski „Eesti Pindaros. K. J. Petersoni oodide vaimuloolisest taustast”.

Über die Struktur der deutschbaltischen literarischen Kultur

Stichworte: Feudal-koloniales Schrifttum, Multikulturalität, Mehrsprachigkeit, Diskursanalyse

Um die Sondernummer der „Deutschbaltischen literarischen Kultur” einzuführen, versucht der Autor eine ganz allgemeine Deskription des Schrifttums auf den heutigen Gebieten Estlands und Lettlands bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts zu geben. Unter der deutschbaltischen literarischen Kultur soll hier ein mehrsprachiges Phänomen verstanden werden, dessen Zentrum zwar deutsch, die Peripherie aber estnisch und lettisch war, wobei die „stilistische” Distribution der Sprachen beachtet werden muss: die höheren Genres, Diskursebenen (darunter etwa auch der wissenschaftliche Sprachgebrauch) und rhetorischen Register gehörten zum Machtbereich des Deutschen, die mittleren und niedrigen aber größtenteils in die estnisch-lettische Semiosphäre. Der Kampf um die „höheren Regionen” der Literatur begann Anfang des 19. Jahrhunderts, doch fanden z.B. die ersten estnischen Oden und Essays keine Anerkennung in der Öffentlichkeit, die sie für Repräsentanten einer „falschen Strategie” hielt. Auch war fast der gesamte Geschichtsdiskurs unter der Flagge des christlich-germanischen Messianismus von der deutschen Sprache kontrolliert. Erst mit dem Erscheinen der Werke im „hohen Stil” (die Nationalepen) und mit der Ausbildung der eigenen „hohen” Geschichtsdiskurse gelang der Durchbruch zu einer selbständigen estnischen oder lettischen Literatur. Weil in der Struktur des feudal-kolonialen Schrifttums – im Gegensatz zu der normalen bürgerlichen Literatur – der Belletristik nur eine Nebenrolle zukam, schlägt der Autor eine diskurszentrierte Analyse des gesam-

ten literarischen Feldes vor, wobei er u.a. folgende Gesetzmässigkeiten erkennt: (1) Das Überwiegen und die ideologische Ausstrahlung des religiösen Diskurses verwischt die Grenzen zwischen allen anderen Diskursen (Geschichts-, Sprach-, Rechts-, Bildungs-, Alltags-, Unterhaltungsdiskurs u.a.), nähert aber zugleich die deutsch-, estnisch- und lettischsprachigen literarischen Praktiken einander an. (2) Der Sprachdiskurs verbindet die lokalen Sprachen, wobei zumeist auf Deutsch das Lettische und Estnische behandelt wurde. (3) Einige Aussagebereiche, die auf Deutsch selbständige Diskurse bilden (z.B. Geschichte, Medizin, Natur), verschmelzen auf Estnisch oder Lettisch zu einem amorphen Bildungs- bzw. Alltagsdiskurs usw.

Jaan Undusk (geb. 1958), Dr. phil., Mitglied der Estnischen Akademie der Wissenschaften, Direktor des Under-und-Tuglas-Literaturzentrums, jaan@utkk.ee